

811.161.2'373,2
Ч-19

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINIAN TECHNICAL-ECONOMIC INSTITUTE

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

Походження українських прізвищ
НА -«УК», -«ИК», -«АК» ТА НА -«ЧУК», -«ЧИК», -«ЧАК»

МЮНХЕН—MUNICH 1973

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

Походження українських прізвищ
НА -«УК», -«ИК», -«АК» ТА НА -«ЧУК», -«ЧИК», -«ЧАК»

460010

Дніпровська міська
централізована
система публічних
бібліотек

ДАРУНОК

МЮНХЕН—MUNICH 1973

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ
НА -«УК», -«ИК», -«АК» ТА НА -«ЧУК», -«ЧИК», -«ЧАК».

У своїй статті «Походження деяких типів українських та інших слов'янських прізвищ», уміщеній у моїй кн. «Нові знадоби до етногенези слов'ян та інших народів» (Нью-Йорк, 1967 р.), я, з'ясовуючи виникнення форм на -«ук», -«ак», хоч і спирався вже на адигейські мови, але ще пов'язував їх, ці форми, з процесом назалізації — деназалізації в слов'янських мовах, а в питанні про форму на -«чук» ще не міг відірватися від розуміння її як форми тюркського походження.¹ Та коли я здобувся на інше розуміння питання про носові голосні в усіх східньо-слов'янських мовах, то це дало мені змогу вивести перші три форми безпосередньо з адигейських мов, без стадії назалізації — деназалізації, як також з'ясувати й три інші на ґрунті тих же таки адигейських мов.

Розгляну спочатку форми на -«ук», -«ик», -«ак», приєднавши до них ще й форму на -«ок» («Боброк», «Вовчок»). У сучасних адигейських мовах є вислови «къом ыкъу», що значить «синів син», та «пхъум ыкъу», що значить «доччин син», а разом ці пари слів означають «онук».² Перші слова в цих парах означають «син» і «дочка», а -«м» у їхньому складі — це закінчення адигейського ергативно-непрямого відмінка. Друге слово в цих висловах — «ыкъу» значить «син», а в його складі є приросток «ы», що походить від вказівного займенника «ы», який тут має значення присвійності «його, її», та «къуэ», що само значить «син», тільки в ньому кінцевий редукований звук «э» закономірно відпав. Ці два вислови можна б достеменніше перекласти так: «сином (дочкою) став (є) син».³

¹ Цей погляд висловив недавно в українському мовознавстві П. Чучка, а І. Мірчук не дуже впевнено його заперечив, бо зробив це у супроводі висловів «мабуть», «як здається» (зб. «Українська діалектологія і ономастика», Київ, 1964 р., стор. 208, 209).

² «Русско-адыгейский словарь», Москва, 1960, слово «внук».

³ Між іншим, з цієї функції займенника «ы», поєданого з «ј» у дво-звуковій «и» (фонетично «јы») походить перший складник англійської й

Оце «ыкъу», що значить «його син», і було прототипом наростків -«ук», -«ик», -«ак», -«ок». Таким чином, «Ничипор-ук» значить «Ничипорів син», «Антон-юк» — «Антонів син» («Антонюк» — від «Антонь»), «Павлик» — «Павлів син», «Гриц-ак» — «Гриців син» (тверде «ц» з говору, де його вимовляють твердо), «Степан-як» — «Степанів син» («Степаняк» — від «Степань»).

Ці три типи, як бачимо, відрізняються один від одного тільки різними голосними перед «к», — тож треба з'ясувати походження цих голосних.

Отой адигейський голосний неповного творення «ы» та взаємозамінний із ним адигейський же звук неповного творення «э», очевидно, мали в собі певні фізіологічно-акустичні передумови для перетворення на ті звуки повного творення, що наявні у досліджуваних наростках, тобто в «у», «і» (українське «и»), «а». А той факт, що із звука «ы» постало два різні звуки «у» й «і», як також і з «э» виник не тільки звук «а», а й «о» та не засвідчений у цих українських наростках звук «е» (українське), підказує думку про залежність цих звукозмін від певних фонетичних умов. Які були ті фонетичні умови, на це може натякати сучасна східнослов'янська субституція цих двох адигейських звуків неповного творення. Субституція ця стається внаслідок того, що тепер у східнослов'янських мовах немає прямих відповідників для редукованих «ы» та «э», але певна співвідносність тих і тих звуків таки натякає на ті еволюційні звукозміни, що відбувалися на ґрунті давніх мов, до яких, за моїм припущенням, належали й мови предків сучасних адигейців. Ось приклади тих субституцій: «Сосрыкъуэ» — «Сосруко», «Гъуцъыпс» — «Гучипс» (у першій парі звук «ы» передано через «у», у другій — через російське «и»); «Ашэмэз» — «Ашамез» (тут перше «э» передано через «а», а друге — через російське «е»).^4

«Роздвоєння» звука «ы» на «у» та «і» (українське «и») засвідчене здавна в індо-європейським «сын» — «sunus».

Очевидячки, різна рефлексія на східнослов'янському, ба й багато ширшому, як побачимо далі, ґрунті тих самих звуків залежала від різних ступенів сильних позицій, в яких вони перебували, — кажу «сильних позицій», бо в слабких позиціях вони не

німецької сполучки (copula) «i(s)», «i(st)», а з його взаємозамінника «э», поєданого з його ж у двозвуковій «е» (фонетично «jэ») — українське «е», «е(сть)», як і відповідні слов'янські «е(смь)», «е(си)» тощо, а в складених словах типу «оч-е-видець» з нього постав сполучний звук «е».

⁴ Ці адигейські імення та їх російську передачу беру з видання: «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 555. З цього ж видання я беру й нижче наведені адигейські слова.

давали ніяких рефлексів, а пізніше й повипадали. Наведені приклади з російської передачі адигейських іменнів (а я їх міг би більше навести) свідчать про те, що «ы» переходило в «у» під наголосом, а в «і» («и») в сильній позиції перед складом із редукованим голосним у слабкій позиції (у йменні «Сосры къуэ» звук «о» в складнику «къуэ» виник особним порядком — як у самостійному слові, у йменні «Гъуцъыпс» кінцевий редукований закономірно відпадав, але свого часу він зумовив сильну позицію попереднього складу). Аналогічно звук «э» під наголосом давав рефлекс «а», а в сильній позиції перед складом із слабким редукованим — «е» (у йменні «Ашэмэз» кінцевий голосний відпав). Рефлекс «е» у наростку типу -«ак» в українській мові не засвідчений, а польська та чеська форма типу «Radek» та «Malek» пов'язується вже з іншим типом українських утворень — із типом «Пелешок», «Вовчок» тощо.

Проте ця польсько-чеська форма якось перехрещується з українською формою на -«ик», бо в українців є прізвища «Малик», «Родик», «Рудик». Пояснювати виникнення цих форм впливом аналогії не можна, бо прізвище «Малик» саме в такій формі — з «і» перед «к» є не тільки в українців, а й у кавказьких народів, ба й взагалі в Азії, аж до Індонезії включно (це прізвище сучасного індонезійського міністра закордонних справ). А походить воно від слова «мэл», що в сучасних адигейських мовах значить «баран», і первісно, мабуть, означало «чоловіча стать», а в застосуванні до людей — «муж», як про це свідчить англійське «male», польське «małzonka» — «чоловікова жінка», як звичайно, відповідно до цього кажуть по-українському. І «мэл», і «муж» постали з первісного «мэ» та «мы», з додатком у першому адигейського «лы», що значить «чоловік» (написання «мэл», а не «мэлі» — тут «ы» могло відпасти — пояснюється незнанням етимології цього слова), а в другому «жь», що значить «старий» (наявність носового голосного в польським слові «maż» не є перешкода для цієї етимології, бо я інакше розумію історію носових у польській мові, як це досі розуміли). Але й слово «малюк» постало з «мэл» (тут «л» м'яке) як рівнобіжне до отого прізвища «Малик», що первісно означало «малий Мал» чи «Малів син», а ймення «Мал» мав деревлянський князь, що сватався до київської княгині Ольги. Від нього ж походить і російське слово «мальчик» (є й західно українське прізвище «Мальчик»), якому відповідає середньоазійське тюркське «баранчук» як назва хлопця.

З цим широким переплутанням етимології утворень на -«ик», очевидно, в'яжеться й деяке хитання в наголошуванні цього наростка. Як я зазначив вище, цей звук «и» виник у ненаголо-

шенім складі, і ця ненаголошеність зберігається, але в Галичині прізвище «Павлик» вимовляли з наголосом на «и», є й східно-українське слово «гвоздiк» (форма здрібнілості від «гвозд») з таким же наголосом, не кажучи вже про тюркські мови, в яких наголос взагалі на останньому складі. Але через те, що тюрки цю форму могли запозичити чи успадкувати від якоїсь іншої мови (напр., середньоазійське слово «арик» — зрошувальний рівчак етимологізується за допомогою адигейських мов: «ар» — заглибина плюс визначена вище форма здрібнілості), наголос у цих утвореннях, наявних у тюркських мовах, необов'язково тюркського походження.

Форма українських прізвищ типів «Канюка», «Тертика», «Го-моляка» постала внаслідок збереження кінцевого голосного «э» в складникові «къуэ» через приєднання до нього вказівного займенника «е» («jэ»), який, втративши своє кінцеве «э», своїм «j» асимілював попереднє «э» і перетворив його на звук повного творення «а».⁵

У зв'язку з питанням про наголос у досліджуваних прізвищах на «-ук», «-ак» виникає питання, чому в них зберігається голосний повного творення і в непрямих відмінках, тобто тоді, коли наголос із них переходить на закінчення. На це питання дає відповідь той факт, що ці форми є не тільки в українській мові,

⁵ Може бути й інший варіант етимології цих голосних. Вони могли витворитись не з редукованих шляхом їх еволюції, а за «посередництвом» двозвуків, як їх називають у підручниках адигейських мов, «у» (фонетично «ўь»), «и» (фонетично «jь»), «е» (фонетично «jэ»). Це, звичайно, були не просто двозвуки, а оті вказівні займенники з присвійним значенням «його, її». Коли двозвук «у» опинявся безпосередньо після «ы» першого складника, то він втрачав своє «ы», потім асимілював попереднє «ы», перетворюючи його на звук повного творення «у». Так поставало «-ук». Коли в таких становищі опинявся двозвук «и», то він, втративши своє «ы», асимілював попереднє «ы» і перетворював його на звук повного творення «і» (українське «и»). Так поставав наросток «-ик». Коли в такій позиції був двозвук «е», то він, втративши своє «э», асимілював попереднє «э» і перетворював його на звук повного творення «а» або «е». Виникнення того чи того з цих двох звуків залежало, либонь, від характеру сильної позиції: під наголосом виникав «а», а перед складом із слабким голосним — «е». Так виникли наростки «-ак» та «-ек» (російське «краешек», польське «Radek», чеське «Malek»). Український наросток «-ок» виникав із «зустрічі» голосного «э» з вказівним займенником «у» («ўь»), що аналогічним способом давав голосний повного творення «о» («Боброк», «Починок»). У слабкій позиції голосний повного творення не витворювався, а редукований після занепаду їх зникав. (Про ці фонетичні закономірності див. у згаданому кабардинсько-російському словнику, стор. 493, 494).

Але таке чи таке з'ясування етимології цих голосних не порушує основного в етимології досліджуваних наростків: в обох варіантах залишається в силі оте «(ы)къу» як прототип цих наростків.

не тільки в слов'янських, а й в індо-європейських взагалі, а також в адигейських і тюркських мовах. З XVI в. відоме прізвище кабардинського князя «Темрюк», який після московського завоювання Астраханського царства переселився до Москви, і московський цар Іван Лютий мав другу жінку з цього роду — Марію. Було ще ймення «Мамстрюк». Біля м. П'ятигірського є гора «Машук», а це значить «ведмеж'я» (ведмідь по-адигейському «мышцэ», звідки походить російська прозивка ведмедя «Мишка», а також польське «miś» — ведмедик). У середньоазійських тюрків мореля зветься «урюк», «орюк», а це етимологічні варіанти утворення «арик», тільки в той час як «арик» — це внутрішня обсяжність — заглибина, то «урюк», «орюк» — зовнішня обсяжність — опуклість. Адигейська назва орла-могильника «к'бияк'» має в своєму складі «к'зий», що відповідає українському «кий», та отой наросток -«ак». У кримських татар був титул чи звання «мурзак», що, мабуть, означало «менший мурза» чи «син мурзи».

Якщо мова про східні народи, то треба сказати, що ці форми сягають у глибоку давнину, бо у шуммерів було місто «Урук» поряд із містом «Ур», а це такі утворення, як «урюк» і «ур» (в сучасних адигейських мовах це «довбня», а місто «Ур» — це гора й укріплення, як «кий» і «Київ»), був мідійський цар на ймення «Кіак-сар» («сар» — «цар»). У Камбоджі є прізвище «Матак», схоже на українське «Матяк». Форма на -«uk-as», -«iuk-as» є в литовській мові: ankliukas — «коник».

Є ці форми і в західноєвропейських мовах. Це французькі прізвища «Бержерак», «Бальзак», в англійській мові назва риби сайди «pollack», «pollock».

З цих фактів можна зробити той висновок, що й в українській мові утворення на -«ук», -«ак» дуже давнього походження, вони утворилися ще до витворення морфологічної системи слов'янських мов, і поява наголошеного закінчення не могла викликати випадку вже готових голосних повного творення.

Іншим порядком виникли форми на -«ек», наявні в отих польсько-чеських утвореннях «Radek», «Našek», як також у російському «к'раешек», та на -«ок», що її маємо в таких українських прізвищах, як «Починок», «Пелешок». Наявність у цих формах чергування голосного повного творення з нулем звука виразно свідчить про те, що їхнє утворення пов'язане з занепадом глухих «ъ» та «ь»: «Починок» — «Почин(ъ)ка», «Пелешок» — «Пелеш(ь)ка», і ця зміна мусіла статися пізніше, коли вже було наголошене закінчення -«а», що поставило редукований «ъ» та «ь» в слабку позицію (перед складом із голосним повного творення). Але виникнення звука «о» в наростку -«ок» якимось пов'язане з адигей-

ською формою типу «Анчокъ», що в російській передачі звучить «Анчок». Отже, ще там, у тому субстраті чи адстраті можна шукати початку появи «о» відповідно до «е».

Окремого розгляду потребує форма на -«чук», -«чик», -«чак». У дотеперішніх досліджах висловлювано думку, що це нащадок отих -«ук», -«ик», -«ак» на утворення тити «Донець», «Панько», в яких постало чергування «ц» — «ч» та «к» — «ч», а це й дало форми «Дончук», «Дончик», «дончак» (дінський козак), «Паньчук», «Паньчак», «Паньчик», від «Василько» — «Васильчик» тощо. Це дуже спокуслива думка, але, поперше, на перешкоді трохи стоїть те, що форми на -«(е)ць», -«(ь)ко» самі собою вже дають відтінок здрібнілості, а подруге — і це головне! — в українській мові є самостійні слова «чук», «чик», «чак».

Це вигук «чук!» при «чукиканні» дитини, що первісно, як побачимо далі, означав «маля», вигук «чик!» коли «чикають» ножем (щось ріжуть легко), прізвище «Чак», що його має сучасний український мовознавець (жінка) і що воно первісно, мабуть, теж означало «дитина», є й прізвище «Чаковський». Нарешті є в українській мові й слова «цок!», «цокати» (легко рубати сокирою), а перше з них ще значить і «чогось трошки» («горілки в барилі ані цок»), і воно приводить нас до прототипу усіх цих слів,⁶ — до адигейського слова «цѣыкІу», яке означає «маленький», «малюк» (це значення збереглося в українських прізвищах «Мищик», «Мицок», що означають «не малий», бо «мы» в адигейських мовах — заперечна частка «не»). Сюди можна приєднати ще й англійське слово «chicken» — курча, пташеня, а також англійське «chick» — дитина, крихітка і теж курчатко. Зіставлення англійських слів показує, що саме «цѣыкІу» не є нерозкладне. І, справді, в ньому перший складник «цѣы», що входить до складу інших, адигейських слів на означення дрібних комах, наприклад, «цѣыв» — жук, а в фонетичному варіанті «цѣэ» — воша. Очевидячки, воно входить і в слов'янське слово «птиця» як його складник -«ця», що могло дати й форму -«чъ» («птьичъ»). Таким чином, ясно, що семантично це слово «крутиться» навколо значення «малий», «маля». Щодо звуків «ц» і «ч», взаємозамінних у словах «чик!» і «цок!» то це цілком закономірне для адигейських мов явище, і оце «цѣы» — чи «цѣэ» співвідносне семантично із словом «цѣэ», що значить «молодий», а в оформленні «цѣалэ» значить «юнак». Кабардинська назва для онука, побудована аналогічно до отого «къом ыкъу», має його в своєму складі: «къуз-

⁶ Усі ці слова є в виданні: «Словарь української мови»... упорядкував Борис Грінченко, у Києві, 1909 р.

його в приступних мені посібниках не визначено). Але й той факт, що кінцеве «к», з одного боку, в наростках -«ук», -«ик», -«ак», а з другого — в -«чук», -«чик», -«чак» різного походження, свідчить також про різне походження цих типів наростків, тобто про те, що другий тип не є тільки нарощенням першого на наростках -«(е)ць», -«(ь)ко». Та й не завжди можна «вилуцтити» ці останні в утвореннях на -«чук», -«чик», -«чак», як от у слові «бунчук» або в прізвищі «Осінчук» чи «Оренчук».

Підсумовуючи все сказане про походження обох цих типів українських прізвищ, можна з певністю сказати, що хоч ці утворення були чи й є в різних мовах, але найбільша частота їх уживання в українській мові робить їх притаманною особливістю української мови. А що їх зовсім немає в російській мові, як немає й прізвищ на -«ко» та -«енко», як це я також з'ясував за допомогою адигейських мов, то це один із доказів того, що українська мова має дуже давнє і окреме від російської «коріння». Ясно також, що ці форми не могли бути запозиченням із тюркських мов, з якими українська мова «зустрілася» зовсім пізно, бо й такі слова, як «бунчук», «канчук», зовсім добре етимологізуються на адигейському ґрунті.

Vasyl Chaplenko

ETYMOLOGY OF UKRAINIAN FAMILY NAMES

Summary

In this article, basing himself on his discovery — the key significance of contemporary Adyghean, in particular Circassian, languages for the etymologizing of the Indo-European linguistic phenomena — the author explains the origin of Ukrainian family-name forms ending in “-uk”, “-yk”, “-ak” and “-chuk”, “-chyk”, “-chak”, which till now were considered by a majority of researchers as borrowed from the Turkic languages. He discovered the Adyghean word “(y)k’uə”, which means “son”, and having justified the reflexion of “y” as “y”, “i”, “a”, at the same time proved that suffixes “-uk”, “-ak”, “-ik”, (“-yk”) stem from that Adyghean word.

Similarly, he discovered the Adyghean word “tsIykIu” (read: “tsyk”), meaning “small”, in which “ts” could also sound as “ch”, and thus deduced the origin of the suffixes “-chuk”, “-chyk”, “-chak” (the vowels in these suffixes having arisen in the same way as in the first type). Moreover, he ascertained that both types of suffixes have a very ancient origin, their history dating back to the Summerian times, when such word construction as “Uruk”, later “Kiak”

(Median "Kiak-sar") were common. The territory of their present-day prevalence is very broad, for there is the family name "Malik" in Indonesia, just as it is common among the Ukrainians ("Malyk") and the Czechs ("Malek"). In Cambodia, there is the name "Matak", similar to the Ukrainian "Matyak". These forms are also to be found in Lithuanian, even in French ("Balzac", "Bergerac") and in English ("pollack" — name of a fish). The presence of these forms in the Turkic languages is explained by the author by the fact that they were borrowed from some substratum, most probably from the Adyghean itself. For this reason, the ancestors of the Ukrainians could not have borrowed them from the Turkic languages. The fact that the ancestors of Ukrainians came in contact with the Turks the latest, already in historic times, also speaks against this possibility.

Although these forms have been and still are to be found in various languages, the frequency of their use is greatest in Ukrainian. In addition, among Ukrainians they specialized themselves as forms of family names, and therefore it is one of the conspicuous characteristics of the Ukrainian language. And the fact that they are completely absent from the Russian language is one more proof that in the past the Ukrainian language had the least in common with the Russian.